

Ayrı-ayrı mövzuların tədrisindən bir bölməyə doğru

Ülkər DADAŞOVA,

Milli Qəhrəman Mubariz İbrahimov adına
Bilasuvar lisey-məktəb kompleksinin Azərbaycan
dili və ədəbiyyat müəllimi, AMEA-nın doktorantı

Məlum olduğu kimi, feillər mənşə baxımından Azərbaycan dilinin milli sözlərinin sütununu təşkil edir. Feilin işləklilik dərəcəsinin genişliyinə səbəb, bəlkə də, hərəkət anlayışı bildirməsi ilə yanaşı, həm də mənşəyi durur. Dilimizdə geniş işlənmə dairəsinə məxsus olan feilin Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında da əhatəli verilməsi bu geniş məzmun əksinin qanunauyğun olaraq qəbul edilən bir gedişidir. Məktəblilər üçün qrammatika kitablarında feilin quruluşca növləri, təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkar, təsriflənən (sadə və mürəkkəb) və təsriflənməyən olması, leksik və qrammatik mənə bildirməsi kimi yanaşmalarla verilməsi də mövzunun nə dərəcədə işlək olduğundan xəbər verir. Aydın məsələdir ki, mövzuya belə əhatəli yanaşma müəllimi müəyyən vaxt sərf etməyə, əlavə saatlar ayırmağa sövq edir. Bəs bu bölməni necə tədris etmək olar ki, daha az vaxt sərf olunsun. Məncə, bunu mövzunun qısaldılmış şəkildə, lakin dərk etməklə tədris vasitəsi ilə çatdırmaq olar. Ümumiyyətlə, pedaqoji təcrübəmdən çıxış edərək deyə bilərəm ki, bir bölməni mövzu - mövzu şagirdlərə çatdırmaqdan, əvvəlcə bölmə şəklində ümumiləşdirilmiş variantda çatdırmaq daha effektivdir. Çünki bir bölməyə aid olan mövzuları birləşdirən ortaq xüsusiyyətlər var ki, bunları da hər mövzunu ayrı-ayrı keçdikdə təkrarlamaq vaxt itkisinə gətirib çıxarır.

Məlum olduğu kimi, məktəblilər üçün qrammatika kitablarında feilin məlum növünün tərfi iş görənin qrammatik cəhətdən məlum olması kimi qeyd olunur. Qayıdış növ haqqında isə qeyd edilir ki, bu növ feillərdə subyekt işi öz üzərində icra edir. Şagirdlər bəzən “günəş çıxdı” cümləsindəki feilə növ baxımından yanaşarkən səhvən qayıdış növdə hesab edirlər. Bunu əsas götürürlər ki, işi özü (yəni günəş) icra edir. Bəzən əks vəziyyətlə də qarşılaşmalı oluruq. Məsələn, tutaq ki, “qarı deyindi” cümləsindəki feili şagirdlərin bəzisi qayıdış deyil, işi görənin məlum olduğunu əsas götürərək səhvən məlum növ kimi qəbul edirlər.

Digər səhv yanaşma isə qarşılıq-birgəlik növlə məlum növ arasında olur. Bilirik ki, qarşılıq-birgəlik növ üçün ən azı iki subyekt iştirak etməlidir, iş ya qarşılıqlı şəkildə, ya da birgə icra olunmalıdır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alan şagirdlər bəzən *gülmək*, *məsləhətləşmək* və s. feillərinin növlərini müəyyənləşdirərkən məlum növ deyil, səhvən qarşılıq-birgəlik növ sayırlar.

Düzgün olmayan digər yanaşma az da olsa, məlum növlə icbar növ arasında özünü göstərir. Buna səbəb isə -dır⁴ şəkilçisinin hər iki növdə iştirak etməsidir.

Şagirdlər üçün çətin görünən digər əlamət məchul, qayıdış və şəxssiz növləri fərqləndirərkən meydana çıxır ki, buna da səbəb bu növlərin eyni şəkilçi ilə (-il⁴, -in⁴) işlənməyə görünüşcə oxşar forma yaratmasıdır.

Ümumiyyətlə, qeyd etdiyim xüsusiyyətləri nəzərə alaraq feilin qrammatik mənə növlərini bölmə şəklində şagirdlərə çatdırmaq vaxt baxımından daha sərfəlidir. Belə olduqda vaxt qazanmış oluruq ki, onu da möhkəmləndirməyə sərf etmək olar.

Məncə, sözügedən mövzunun əsas mahiyyətini şagirdlərə daha qısa şəkildə belə çatdırmaq olar:

Məlum növü izah edərkən şagirdlərə bildirmək lazımdır ki, bu növlərdə olan feillərdə -il⁴, -in⁴, -ış⁴, -dır⁴ şə-

kilçiləri olmur, yəni bu şəkilçilər yoxdursa, demək, feil məlum növdədir. Lakin -dır⁴ şəkilçisi olarkən diqqətli olmalıyıq, belə ki, əgər təsirsiz feillərə -dır⁴ şəkilçisi qoşulmuşdursa, bu zaman feillər məlum növdə olur. Məsələn, günəş çıxdı. Bu cümlədəki feildə yuxarıda qeyd olunan şəkilçilər (-il⁴, -in⁴, -ış⁴, -dır⁴) olmadığı üçün, demək, məlum növdədir.

Bu qayda ilə gedərək şagirdlər məzmununda qarşılıq-birgəlik (*yarışmaq*, *barışmaq*, *məsləhətləşmək*, *sözləşmək* və s.), qayıdış (*şadlanmaq*, *dillənmək* və s.) feillərin asanlıqla məlum növdə olduğunu müəyyənləşdirə bilərlər.

Qeyd edək ki, qarşılıq-birgəlik növdə olan feili müəyyənləşdirərkən şagird birinci növbədə -ış⁴ şəkilçisini axtarmalıdır. Bu şəkilçi varsa, demək, feil qarşılıq-birgəlik növdədir.

İcbar növü izah edərkən isə yenə də əsas diqqəti şəkilçiyə çəkmək lazımdır və bu növün tapılmasında ilk olaraq işimizin -dır⁴ şəkilçisinin tapılması olduğu qeyd edilməlidir. Daha sonrakı addımımız -dır⁴ şəkilçisinin təsirli və yaxud təsirsiz feillərə qoşulub - qoşulmamasını müəyyənləşdirmək olur. Bu şəkilçi təsirli feilə qoşulursa, demək, feil icbar növdədir. Məsələn, *yazdırmaq* feilinin kökü, yəni yaz feili təsirlidir, təsirlidirsə və onun sonuna -dır⁴ şəkilçisi artırılıbsa, bu, icbar növ sayılır.

Ümumiyyətlə, -dır⁴ şəkilçisi olan feillər iki növdən biri kimi qəbul edilə bilər: məlum növ və icbar növ.

Məchul növlü feili axtaranda yenə də əsas diqqəti ilk növbədə şəkilçiyə yönəldirik, yəni birinci -il⁴, -in⁴ şəkilçilərinin olub-olmadığını müəyyənləşdiririk. Məsələn, *yaz-il-maq*, *döy-ül-mək*. İkinci işimiz “*nə?* və ya *kim?*” sualına cavab verən sözü tapmaq olacaqdır. Məsələn, *nə yazıldı?* - Məktub yazıldı. *Kim döyüldü?* - Əsir döyüldü. Sonrakı işimiz *kim tərəfindən* sözünü tapıb yerinə qoymaqdır. Məsələn, məktub kim tərəfindən yazıldı, əsir kim tərəfindən döyüldü və s.

Qayıdış növü axtaran zaman da, demək olar ki, həmin qayda üzrə gedirik, sadəcə burada üçüncü gediş fərqli olur, yəni birinci -il⁴, -in⁴ şəkilçisinin olub-olmadığını müəyyənləşdiririk. Məsələn, *dey-in* -di, *çək-il* -di. İkinci işimiz bu şəkilçi tapıldıqdan sonra “*kim* və ya *nə*” sualına cavab verən sözü cümlədə yerinə qoyuruq. Məsələn, *kim deyindi?* - Qarı deyindi. *Nə çəkildi?* -Duman çəkildi. Daha sonra *özü* sözünü qoymaq. Məsələn, *Qarı özü deyindi. Duman özü çəkildi.*

Şəxssiz növ feilləri müəyyənləşdirərkən yenə də əvvəlcə şəkilçiləri (-il⁴, -in⁴) axtarmalıyıq. Məsələn, *bax-ıl* -dı. İkinci işimiz isə bu növdə işlənməyən feillə qarşı tərəfə “*kim* və ya *nə*” sualını verə bilməməkdir. Məsələn, *yazıldı* - nə və ya *açıldı* - nə suallarını verə bildiyimiz halda, *baxıldı* feilinə nə sualını vermək olmur.

Feilin növünü bu qayda ilə təyin edən şagird həmin feilin üzərində işləməklə digər kateqoriyaların nə dərəcədə yararlı olub-olmamasını qeyd edə bilər. Əgər bu növlərdən hansılarının təsirli və ya təsirsiz feildən yarandığını müəyyənləşdirmək soruşularsa, bu zaman həmin növdə olan sözü özü tədqiq edərək cavablandırır bilər. Məsələn, məchul növdə olan *yazılmaq*, qayıdış növdə olan *açılmaq* feillərində şəkilçilər təsirli feillərə qoşulub, demək, məchul və qayıdış növlər təsirli feildən yaranır. Bu şəkilçilərin təsirsiz feillər yaratmaq gücünə də malik olduğunu bilən şagird ümumiləşdirərək qayıdış və ya məchul növün təsirlidən yaranaraq təsirsiz olduğunu özləri nəticə çıxarmaqla müəyyənləşdirə bilər.